

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСТНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК VII. ТОМ XXV.

У ЛЬВОВІ, 1904

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Зміст двадцять п'ятого тому.

За січень, лютий, март 1904 р.

стор.

I. Поезії.

Барвінок Ганна, Соловейко	1
Вербницький Микола, Привіт М. Лисенку	97
Гурович Г., До Тараса	100
„ Жидівські сльози	101
Лепкий Богдан, М. Лисенкови на спомин д. 7 грудня 1903 р.	2
Личко Ів., Промова на честь М. Лисенка	198
Лотоцький Лев, Дві поезії	197
Старицький М., Кантата на честь М. Лисенку	4
Федоренко Іван, Дві вірші на честь М. Лисенка	193
Федькович Юрій, Двадцять посланій	75
Франко Іван, Із книги Кааф I, II	195
Гете Ів. В., Олексій та Дора, перекл. П. Кудіша	282
„ Квітка над усі квітки, перекл. його ж	286

II. Повісті, новелі, драми.

Жарко Яків, Артист	6
Зарічна Ніна, Зачарована скрипка	199
Колцуняк Марія, На стрічу сонцю золотому	50, 120, 212
Коренцева Ольга, Nocturne	102
„ „ На біблійну тему	103
Цанькевич Юліян, Та я чекаю	202
Тамаренко Лісак, Минуле	40
Франко Іван, Герой поневолі	13, 105

Амічіс Едмондо де, В передодень Нового року, перекл. Д. Бодревич	172
Накрохін Н. Е., Талісман	156
Твайн Марк, Рай чи пекло? Перекл. М. Лозинський	78
Уайльд Оскар, Сальомея, драма, перекл. Ів. Кривецький	254

III. Література, наука, штука.

Бодуен де Куртене Й., Шлятовічний панславизм, перекл. В. Гнатюк	32
Віташевська (б. Добролюбова), Спомини про П. А. Грабовського	159
Грушевський М., 250 літ	1
Коваленко Олекса, Спомини про П. А. Грабовського	157
Копач Ів., Переднє слово до статі А. Менгера	164
Кочовський Вол., Нові погляди на діяльність Кирила й Методія	6, 85
Кревецький Іван, Український видавничий рух в 1903 р.	121
Лозинський Мих., Перші кроки (З приводу першого віча укр. жінок)	172
Менгер Ант., Релігія і держава, перекл. Ів. Яремко	164
Невідома, Спомини про П. А. Грабовського	161
Русова М., Старе й нове українській літературі, перекл. Ів. Фр.	65
Франко Іван, Лисенкове свята в австрійській Русі	47
„ Уваги до статі М. Русової	65
„ До історії соціалізму	134
„ Уваги до листу В. Ягіча	153
Чайківський Андрій, З часів перенотоху	167
Ягіч Ватрослав, Момзен і Славяни	153

Хроніка і бібліографія.

1. З літератури і науки	53, 116, 177
2. Нові книжки	58, 119, 183
3. Театр і штука	60, 185
4. Некрольоги	62, 187
5. Персоналія	186
6. З громадського життя	63, 191
7. Від редакції	64

250 літ.*)

Коли Ви читаєте ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною вложив присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які завязував він сею присягою, потривають так довго? З певністю — ні.

Для нього се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей „малий і незначний чоловік“, як він себе називав, з польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східної Європи, так і ся його дипломатична комбінація — союз із Москвою, несподівано стала ся підвалиною нового політичного групування половини Європи.

В перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути поміч кримської Орди і се забезпечило йому перші успіхи, дало можливість увільнити Нодніпрове від польського війська, скупитись великим силам і розвинути ся народньому повстанню в такій величезній скалі, якої не бачило ні одно з попередніх козацьких повстань. Але Татари були непевними союзниками, і тому Хмельницький стараєть ся здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна піднята в інтересах козацької верстви перетворила ся в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів мирити ся з польським правительством на дрібних компромісах (січень — лютий 1649),

*) Статя написана для *Ruthenische Revue*.

він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на жите й на смерть. Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючи ся всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстеном здусити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає зартрішньому дневи журити ся зартрішніми справами. Як оборотний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії — орієнтальній, він не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою Татар до трактатів з Польщею, він у сих трактатах признає себе підданим польської республіки, заразом укладає умову з Турцією, де за обіцянку помочи і пресії на Татар признає над собою зверхність Оттоманської Порти, а коли показало ся, що московський цар представляє собі союз із Україною против Польщі не инакше, як у формі підданства під власть Москви, не робить трудностей у признанню над Україною московської зверхности.

Москва взагалі дуже отягала ся з участію в українсько-польській війні. Вона ще була повна памяти про недавній політичний занепад своєї держави й триумфи Польщі, та не важила ся зривати свою „вічну згоду“ з Польщею, уложену в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському правительству, то вабив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим, — московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів мішаги ся в війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва бояла ся не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали помочи в Москві против Польщі, але без церемонії пустошили московські землі, коли польське правительство напускало їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла поклатися на його афекти; але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651) — Москва дуже затрівожила ся. Ще одна така катастрофа — і Хмельницький піде в хвості польської політики, а в польських політичних кругах уже носили ся з пляном наустити козаків і кримську орду на Москву, щоб зайняти їх сили. Московське правительство побачило, що мусить заневнитися себе со-

юзом із Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не звернулися против нього. Збір відноручників станів московської держави („земській соборъ“), скликаний московським правительством в осени 1653 р. орік, що правительство повинно прийняти під власть Москви „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями“; для формального оправдання се мотивувалося тим, що польський король, порушивши права православної віри, тим порушив і свої *pacta conventa* з підданими, отже Українці вільні від своєї присяги, значить, Москва може прийняти їх під свою власть, не ломаючи своєї згоди з Польщею.

Вісти про сей перелом московської політики прийшли до Хмельницького, коли він особливо інтересувався московським союзом. Його позиція була тоді дуже тяжка. Тої підпори зі сторони народніх мас, яку він мав у початках свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніяльний організатор, він не розумів чи легковажив соціяльні змагання сих мас, і пожертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодивши ся на відновлення *statu quo* підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернули ся від Хмельницького. Він шукав опори в заграничних союзах, але вони йому не удавали ся. Союз із Турцією не скріпив, а пошував іще гірше його союз з Кримом. В кампанії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, Татари знову зрадили його. Молдавські пляни розвіяли ся. Швеції йому все ще не вдавало ся втягнути в війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавала ся московська поміч, і він спішив втягнути Москву як найскорше в війну з Польщею. В осени 1653 р., коли московське правительство рішало справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати в Київ і в инші українські міста своїх воєвод з військом, „бодай тисяч зо три“. Очевидно йому хотіло ся, щоб московське військо чим скорше зайшло на спірну, українську територію, але для захоочення московського правительства він убирав се в форму вислання московських залог, наче-б для окупації України. Такий самий характер мають його заяви, коли він полає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які давнійше йшли польському правительству. Всі отсі його заяви мали фатальні наслідки для пізнійших відносин України до Москви, але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі звязки з Москвою, а хотів лише осяг-

нути моментальну ціль — втягнути Москву в війну з Польщею. Тому й признавши власть московського царя, він запевняє султана, що його відносини до Турції вістануться незмінені, — він і далі признає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не вяжучи ся московською протекцією й московською політикою.

Але Хмельницький перечеислив ся, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархістичної Польщі. Так тяжко рішивши ся на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держала ся її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухонивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й Українців присягу вірности, вислав на Україну воєвод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ся залого послужила першою основою московської власти на Україні. І потім московське правительство пильно користало з усякої нагоди побільшити залежність України від себе.

Така перспектива тіснійших звязків із Москвою на Україні не всміхала ся нікому. Хоч не раз, уже здавна, Українці против польських елементів шукали опори в Москві, але Великоросів на Україні не любили, дивили ся на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовласть, із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями на Сибір викликала в Українцях страх і відразу; московське жите було чуже й не викликало найменших симпатій. Уже при самім акті присяги московському правительству між козацькою старшиною і московськими послами виникла сунеречка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські послы зложили їм присягу в імени царя на захованне умов, — послы відмовили, мотивуючи се тим, що московський „самодержець“ не може обмежати себе присягою супроти своїх підданих. Такий погляд не міг помістити ся в козацьких головах, і хоч супроти упору московських послів вони відступили вкінці від свого жадання, сей інцидент викликав дуже неприємний настрій. Будова київської кріпости й уміщення в ній московської залого потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів. Коли потім, у марті 1654 р. козацьке правительство вислало своїх відпоручників до Москви, щоб уставити дальший

modus vivendi і при тім старало ся звести до *minimum* участь московського правительства у внутрішніх відносинах України, показало ся, що московське правительство міцно тримаєть ся заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити. Правда, своїй, московської управи на Україні воно ще не відважило ся завести, не хотячи йти на перебіг з Хмельницьким і козацщиною, але й вистерігало ся всього, що могло дати якусь гваранцію українській автономії. В відносинах України до Москви мішали ся елементи державної окремішности України з елементами московського централізма. Слідячи перші, один із видійших сучасних російських істориків права Сергєєвіч (професор петербурського університета) характеризує відносини України до Москви за Хмельницького як персональну унію; але з другого боку московське правительство не хотіло за гварантувати Україні на бущє навіть провінціальної автономії. І тим часом як козацщина стреміла до повної автономії України, і в тім напрямі хотіла змінити сі переходові відносини, Москва хотіла зробити з України свою провінцію. При таких обставинах про уставленне дружних відносин не могло бути мови.

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на зазиви московського правительства не хоче брати ся до походів на Поляків і натомісь зацпадливо стараєть ся знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на ній зірвати з Москвою. Такою новою опорою являєть ся для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький плянує з ними спільну кампанію против Поляків, укладаєть ся про розділ Польщі і готувить ся до рішучого розриву з Москвою. На жаданне московського правительства (що тим часом уложило союз з Польщею против Швеції) — зірвати з Шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішучо ставить ся против замірів розширення інгеренції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в сю критичну хвилю Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Узол, завязаний ним на швидку руку, лишив ся нерозвязаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, старають ся далі знайти опору против московського централізма. Гетьман Виговський пробує оперти ся на Польщі й Татарах, Дорошенко на Турції, Мазепа й Орлик на Швеції, але роздвоєнне між політичними змаганнями старшини й соціяльними вимогами на-

родніх мас підривало сили народа, а московське правительство користувалося і сим роздвоєнням і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками для класових інтересів сеї старшини — на користь народніх мас, які воно піби то брало в оборону від утисків старшини. Сто літ від присяги Хмельницького з української автономії лишилася тільки безсила тінь; „пункти Б. Хмельницького“ — себ то „точки, уставлені московським правительством з його відпоручниками в марті 1654 р., стали порожнім звуком. Останні удари, задані сим формальним останкам української автономії Катериною II викликали тільки слабу реакцію. В 1791 р. до пруського міністра Герцберґа в Берліні явився київський шляхетський маршал Капнист і на тайній аудієнції просив підмоги зі сторони Прусії, що тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією, своїм землякам, крайне роздрозненням правонарушеннями російського правительства. Герцберґ дав на се здержливу відповідь — і дійсно, місія Капниста була, очевидно, ділом кружка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги вийти в явний конфлікт із Росією. Українські автономісти, хоч і з наріканнями і здавленням незадоволенням, — пішли одначе дорогою, яку їм витичило російське правительство.

Можність вести високу політику була страчена українською суспільністю. Українське відродження, що зачиналося тоді, як кружок Капниста думав над останніми плянами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в иньшу сферу — культурної роботи, освідомлення й подвиження мас. Кружок завязаний чільнішими українськими патріотами в Києві двіста літ по Хмельнищині (т. зв. Кирило-Методієве брацтво), в своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішучо переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо на зустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, з'їгнорували чи переочивили їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.